

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัย เรื่อง “วิถีการผลิตข้าว เพื่อการพึ่งตนเองในระดับครอบครัวและชุมชนบ้านหนองขามพัฒนา ตำบลวังหลวง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด” มีวัตถุประสงค์เพื่อ

1. เพื่อศึกษาวิถีการผลิตข้าวในชุมชนบ้านหนองขามพัฒนาตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน
2. เพื่อศึกษารูปแบบการผลิตข้าวที่สามารถนำไปสู่การพึ่งตนเองทางการผลิต
3. เพื่อศึกษากระบวนการเรียนรู้เกี่ยวกับวิถีการผลิตข้าวในชุมชนบ้านหนองขามพัฒนา ที่นำไปสู่การพึ่งตนเองทางการผลิตในระดับครอบครัวและชุมชนได้

โดยการศึกษาวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้ใช้การดำเนินการวิจัยเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมมาประยุกต์ใช้เพื่อให้ทีมวิจัยได้เรียนรู้กระบวนการและแนวทางปฏิบัติต่างๆเช่น ร่วมคิด ร่วมวางแผน ร่วมตัดสินใจ ร่วมดำเนินการ ร่วมประเมินผลและร่วมรับผลที่เกิดจากการดำเนินงานและสรุปบทเรียน เพื่อให้ชุมชนได้องค์ความรู้ และได้รูปแบบในการปฏิบัติได้จริง นำไปสู่ชุมชนที่สามารถพึ่งตนเองได้

5.1 สรุปผลการวิจัย

จากการการศึกษาวิจัยเรื่อง “วิถีการผลิตข้าว เพื่อการพึ่งตนเองในระดับครอบครัวและชุมชนบ้านหนองขามพัฒนา ตำบลวังหลวง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด” ผู้วิจัยสามารถสรุปผลการศึกษาได้ดังนี้

5.1.1 วิถีการผลิตข้าวในชุมชนบ้านหนองขามพัฒนาตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน

วิถีการผลิตข้าว ตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันเปลี่ยนแปลงไปมาก ทั้งวิถีชีวิต และวิถีการผลิตข้าว จากวิถีการผลิตของชาวอีสานแบบดั้งเดิม ได้เปลี่ยนแปลงไปตามช่วงเวลา แต่ละช่วงเวลานั้นมีเหตุการณ์สำคัญต่าง ๆ มากมาย เหตุปัจจัยที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเกิดจากคนในชุมชนและภายนอกชุมชน เช่น แนวคิดทฤษฎีการทำเกษตรระบบใหม่ การทำเกษตรเพื่อการพาณิชย์ นโยบายของรัฐ หรือแม้แต่ผลพวงมาจากแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ การเปลี่ยนแปลงต่างๆที่เกิดขึ้น ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อมอีกด้วย

จากการศึกษาวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้ประยุกต์ใช้วิธีวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม คือจากเวทีระดมข้อมูล จัดประชุมกลุ่มย่อย (Focus Group) โดยแบ่งออกเป็น 3 กลุ่ม ได้แก่ 1) กลุ่มผู้อาวุโส (รุ่นปู่) อายุ 70 ปีขึ้นไป 2) กลุ่มวัยกลางคน (รุ่นพ่อ) อายุ 50-69 ปี และ 3) รุ่นลูก (รุ่นสภาวะปัจจุบัน) จากผลการศึกษาสามารถสรุปข้อมูล โดยแบ่งยุคของวิถีการผลิตข้าว ออกเป็น 3 ยุค ดังนี้

1. ยุคพึ่งพาตนเอง ในช่วงปี พ.ศ. 25490 – 2504

การทำนาหรือการทำกรเกษตรในช่วงนี้ ถือได้ว่าเป็นยุคของการพึ่งตนเอง เกษตรกรมีวิถีชีวิตแบบเรียบง่าย ช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกัน หาอยู่หากิน หาปลา ต่ำสัตว์ อาศัยและพึ่งพิงทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชนซึ่งมีความอุดมสมบูรณ์ ทั้ง ป่า แหล่งน้ำ และแม้แต่ในนาถือเป็นแหล่งอาหารเลี้ยงคนในครัวเรือนและในชุมชนอย่างเพียงพอ ชาวบ้านอยู่ร่วมกับทรัพยากรได้อย่างสมดุล เห็นคุณค่าของสิ่งต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านวัฒนธรรมประเพณีและความเชื่อ ชาวบ้านปฏิบัติตามฮีต 12 คอง 14 ร่วมงานบุญประเพณีต่างๆ และพิธีกรรมและความเชื่อสืบทอดจากบรรพบุรุษ ส่วนวิถีการทำนา ก็ทำตามเกษตรแบบดั้งเดิม ไม่มีการซื้อปัจจัยการผลิตจากภายนอก ทั้งพันธุ์ข้าว แรงงาน ปุ๋ย การขนส่ง ผลผลิตข้าวที่ได้เก็บไว้กินในครัวเรือน ไว้ทำบุญ เก็บไว้แลกเปลี่ยน ไม่มีการซื้อขาย ดังนั้นเมื่อก้าวถึงวิถีการผลิตข้าว จึงสัมพันธ์และเชื่อมโยงกันหมดทุกส่วน ไม่ว่าจะเป็นด้านทรัพยากร ด้านสังคม ด้านวัฒนธรรม ประเพณี ความเชื่อ พิธีกรรม และการทำนา ล้วนเกี่ยวข้องกันและสัมพันธ์กันเป็นผลทำให้คนในยุคนี้ไม่มีเงินก็อยู่ได้ อยู่แบบพอเพียง และพึ่งตนเองได้

กล่าวโดยสรุป คนในยุคนี้ ดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกับทรัพยากรได้อย่างสมดุล ผลิตแต่พอกิน ไม่ใช้เงินเป็นปัจจัยหลักในการดำรงชีวิต อยู่อย่างพอเพียง ไม่มีหนี้สิน อาหารอุดมสมบูรณ์ คนช่วยเหลือแบ่งปันกัน จนได้เป็นคำขวัญว่า “บ่มีเงิน บ่มีหนี้ มีกิน บ่อดบ่อยาก มีหม่มมีพวก”

2. ยุคทำอยู่ทำกิน ในช่วงปี พ.ศ. 2505 – 2524

เป็นยุคของการปฏิวัติเขียว โดยสอดคล้องกับแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 (พ.ศ.2504-2509) ที่เริ่มมีนโยบายส่งเสริมให้ปลูกพืชเศรษฐกิจและพืชเชิงเดี่ยว ซึ่งต้องซื้อปัจจัยการผลิต เมล็ดพันธุ์ ปุ๋ยเคมี เป็นต้น ดังจะเห็นได้จาก พ.ศ.2505 ชาวบ้านเริ่มนำข้าวเหนียวพันธุ์ กข.8 และ กข. 6 มาปลูกแทนพันธุ์ข้าวพื้นบ้าน เกษตรกรเริ่มปลูกพืชเพื่อการขาย เริ่มรู้จักตลาด พ.ศ. 2517 มีการปลูกยาสูบ แดงโม และพริกเป็นจำนวนมาก มีการใช้สารเคมี ยาฆ่าแมลงเป็นจำนวนมาก ดินเสื่อมคุณภาพ ซึ่งปี พ.ศ. 2517 เริ่มมีการกู้เงินจากธนาคารเพื่อการเกษตรและสหกรณ์การเกษตร (ธกส.) มาปลูกสร้างบ้านเรือนและลงทุนทำการเกษตร (เริ่มเป็นหนี้) พ.ศ.2520 ที่ดินเริ่มมีการออกเอกสารสิทธิ์เป็น นส.3 (ครุฑเขียว) สามารถซื้อขายได้ ด้านคมนาคม ถนนเปลี่ยนจากถนนดินทรายเป็นถนนลูกรัง การคมนาคมจึงเริ่มสะดวกสบายขึ้น

วิถีชีวิตและวิธีการผลิตข้าวจึงเริ่มเปลี่ยนแปลงไป เกษตรกรเริ่มปลูกพืช เลี้ยงสัตว์ เพื่อให้มีอยู่มีกิน เปลี่ยนจากวิธีการหาอยู่หากิน มาทำอยู่หากินและผลิตข้าวเพื่อเก็บไว้บริโภคในครัวเรือน เหลือจากกินก็นำไปขายบ้าง เพราะต้องนำเงินมาชำระหนี้สิน ต้องซื้อปัจจัยการผลิต เมล็ดพันธุ์ ปุ๋ยเคมี เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป คนในยุคนี้ ทรัพยากรธรรมชาติลดลง แหล่งอาหารลดลง มีวิธีการผลิตแบบทำอยู่หากิน เริ่มรู้จักตลาด รู้จักซื้อรู้จักขาย เพราะมีหนี้สิน ผู้คนเริ่มอพยพแรงงานออกไปหารายได้ต่างถิ่น แรงงานในครัวเรือนลดลง จนได้เป็นคำขวัญว่า “เริ่มมีเงิน เริ่มมีหนี้ มีกิน รู้จักซื้อ รู้จักขาย”

3. ยุคซื้ออยู่ซื้อกินและทำขาย ในช่วงปี พ.ศ. 2525 – ปัจจุบัน

ในยุคนี้วิถีชีวิตและวิธีการผลิต เปลี่ยนแปลงไปในทุกด้าน ไม่ว่าจะเป็นด้านทรัพยากร ด้านสังคม ด้านวัฒนธรรม ประเพณี พิธีกรรมความเชื่อ ระบบความสัมพันธ์ในชุมชน การช่วยเหลือเกื้อกูลกันน้อยลง และวิถีชานาหรือวิธีการผลิตข้าว การเปลี่ยนแปลงต่างๆ ที่เกิดขึ้นล้วนเป็นเหตุและปัจจัยที่ส่งผลเชื่อมโยงสัมพันธ์กัน ชานาหันมาซื้ออยู่ซื้อกิน ทำกินบางส่วน และทำนาหรือผลิตข้าวเพื่อขาย ทำเพื่อสนองตอบความต้องการของตลาด เนื่องจากต้องนำเงินที่ได้จากการขายผลผลิตมาชำระหนี้ทั้งในระบบและนอกระบบ การทำนา ก็ต้องประสบกับปัญหาต้นทุนการผลิตสูง ต้องพึ่งพิงปัจจัยการผลิตจากภายนอก ตั้งแต่การผลิตจนถึงการขาย เช่น เมล็ดพันธุ์ แรงงาน ปุ๋ย ยาฆ่าหญ้า ค่าน้ำมัน เป็นต้น

การทำนา

พันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูก คือพันธุ์ข้าวที่มีการส่งเสริมจากรัฐ ได้แก่ ข้าวเจ้าหอมมะลิ 105 ข้าวเหนียวพันธุ์ กข.6 กข.8 และ กข.15 ชานาต้องซื้อเมล็ดพันธุ์ พันธุ์ข้าวได้จากการซื้อมาแล้วเก็บพันธุ์ไว้ใช้ในปีต่อไป สาเหตุที่เปลี่ยนมาปลูกข้าวเจ้าหอมมะลิ 105 และข้าว กข.6 เนื่องจาก เป็นที่ต้องการของตลาด ขายได้ราคาดี เม็ดใหญ่ แต่การดูแลรักษาลำบากกว่าข้าวพันธุ์พื้นบ้านเพราะต้องใช้ปุ๋ยเคมีข้าวจึงจะเจริญเติบโตดี การเตรียมพื้นที่ในปัจจุบันมีการจ้างปรับพื้นที่ โดยใช้รถแทรกเตอร์ เช่น การปรับพื้นที่โนน พื้นที่โคกบางส่วนเป็นพื้นที่นา มีการไถปรับหน้าดินและขนาดของแปลง เพื่อให้พื้นที่มีสภาพเหมาะกับการใช้เครื่องจักรไม่ว่าจะเป็น รถไถนาเดินตาม รถแทรกเตอร์ รถเกี่ยวข้าว เป็นต้น การไถและไถแปรส่วนใหญ่ใช้รถไถนาเดินตาม บางครัวเรือนจ้างรถแทรกเตอร์ไถ ทำให้ต้องเสียค่าจ้างไถและค่าน้ำมัน ซึ่งในปัจจุบันมีการทำทั้งนาปีและนาปรัง วิธีการปลูก ในยุคนี้จะทำทั้งนาดำและนาหว่าน แต่ส่วนใหญ่จะทำนาหว่านเพราะรวดเร็ว พบว่าในหมู่บ้านจะเสียค่าใช้จ่ายในการจ้างดำ จ้างหว่าน ไม่มีการลงแขกช่วยเหลือกัน การดูแลรักษา มีการใช้ปุ๋ยคอก ปุ๋ยอินทรีย์ น้ำหมักชีวภาพบ้าง แต่ส่วนใหญ่ซื้อปุ๋ยเคมี ซึ่งมีราคาสูง แต่ในปัจจุบัน

ชาวนาเองก็เริ่มหันมาใช้ปุ๋ยคอกและน้ำหมักชีวภาพร่วมด้วยบางส่วน เพราะเริ่มหันมาใช้สุขภาพ และเห็นผลกระทบที่เกิดจากเพื่อนบ้านที่ได้รับอันตรายจากการฉีดพ่นสารเคมี ทำให้สะสม เป็นอันตรายต่อสุขภาพ เจ็บป่วยและตาบอดในที่สุด นอกจากนี้ เมื่อปี พ.ศ. 2545 เริ่ม มีการซื้อยาฆ่าหญ้า มาใช้ (ยี่ห้อ Hdonan) น้ำที่ใช้ในการทำการเกษตร อาศัยน้ำฝน บางปีแห้งแล้งฝนไม่ตกตามฤดูกาล ชาวนาจึงมีทั้งการขุดบ่อ ขุดสระเพื่อเก็บกักน้ำไว้ใช้ ดังนั้นปีใดฝนไม่ตก จึงต้องใช้เครื่องสูบน้ำ สูบน้ำเข้าแปลงนาทำให้ต้องเสียน้ำมันในการสูบน้ำด้วย การเก็บเกี่ยวมีทั้งใช้รถเกี่ยวข้าว และใช้แรงงานจ้างทั้งจากในหมู่บ้านและนอกหมู่บ้าน หลังจากนั้นใช้รถนวดข้าว แทนการตีข้าว บางครอบครัวต้องเสียน้ำขุ่นส่ง คือ จ้างขนข้าวขึ้นยุ้ง และท้ายสุดก็ต้องเสียน้ำขุ่นส่งเพื่อนำข้าวไปขายที่ตลาดอีกด้วย

ชุมชนในปัจจุบันเกิดวัฒนธรรมใหม่ขึ้นมาคือ วัฒนธรรมการจ้างงาน เข้ามามีบทบาทเป็นอย่างมาก คนในหมู่บ้านเดียวกันเองมีการแข่งขันเรื่องค่าจ้างแรงงาน ดังที่ นายณรงค์ แก้วไกรสร ผู้ใหญ่บ้านบ้านหนองขามพัฒนา กล่าวว่า “ทุกวันนี้ถ้าจะว่าจ้างคนมาช่วยเกี่ยวข้าวแต่ละที ก่อนที่จะไปว่าจ้างต้องสืบราคาก่อนว่า เจ้าอื่นหรือคนอื่นเขาว่าจ้างวันละเท่าไร ถ้าจ้างวันละ 150 บาท เราก็ต้องขึ้นราคาว่าจ้างเป็นวันละ 170 บาท พร้อมเลี้ยงอาหารเที่ยง ถ้ามาจากหมู่บ้านอื่นก็มีรถรับส่งทั้งไปทั้งกลับ” เรียกได้ว่า “เงินใครถึง” ผู้นั้นก็จะได้แรงงานในการเกี่ยวข้าวไป เพราะชาวนาจึงมีมุมมองว่าการรับจ้างดำนาหรือเกี่ยวข้าว ถือเป็น การเพิ่มรายได้ให้ครอบครัวอีกทางหนึ่ง บางบ้านไม่มีเงินหรือพอจะมีญาติพี่น้อง คนสนิทหรือมีความสัมพันธ์อันดีต่อกัน ก็อาศัยว่าไปเกณฑ์ญาติพี่น้องมาช่วย มีการเอาแรงหรือเอามือกันในระดับเครือญาติ ช่วยเหลือกันวันละ 5-7 คน แล้วจึงเลี้ยงข้าวปลาอาหารเครื่องดื่มต่างๆ ตามความเหมาะสม” ชาวนาได้ผันตัวเองไปเป็น “ผู้จัดการนา” และ “เงิน” ถือเป็นปัจจัยหลักในการประกอบอาชีพ “ชาวนา” มีการใช้เทคโนโลยีมาช่วยอำนวยความสะดวก ไม่ว่าจะเป็น รถไถนาเดินตาม รถแทรกเตอร์ รถเกี่ยวนา นวดข้าว เป็นต้น

ทั้งหมดนี้คือ วิถีชีวิตและวิถีการผลิตของคนรุ่นปัจจุบัน ก่อให้เกิดเป็นปัญหาหนี้สินและต้องดิ้นรนทำงานเพื่อเลี้ยงปากท้องต่อไป จนมีคำขวัญประจำของคนในยุคนี้ว่า “**ปอียดบ่อยาก มีหนี้ มีสิน นำขึ้น ออกกรม**”

อย่างไรก็ตามเมื่อชุมชนประสบปัญหาและมองเห็นปัญหา ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นกับชุมชน ประกอบกับแนวคิดเศรษฐกิจพอเพียงของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว กระแสการทำเกษตรผสมผสาน และเกษตรทางเลือก ชุมชนในเวลานี้ ปี พ.ศ.2551 จะต้องหันกลับมามองปัญหาและหาสาเหตุปัญหาของตนเองให้ถ่องแท้ว่าในด้านปัจจัยการผลิต เช่น พันธุ์ข้าว ปุ๋ย เครื่องมือต่างๆ เราจะสามารถผลิตเองได้ และยังเป็น การสร้างความอุดมสมบูรณ์ให้กับธรรมชาติอย่างยั่งยืน รวมทั้งการนำเอาองค์ความรู้ดั้งเดิม ที่เป็นภูมิปัญญาชาวบ้าน ผสมผสานกับองค์ความรู้

ใหม่ๆ จากภายนอกที่ไม่ทำลายทรัพยากร สิ่งเหล่านี้จะสามารถเพิ่มขีดความสามารถในการผลิตมากขึ้น และในขณะเดียวกันก็ลดต้นทุนการผลิต มีเวลาเพิ่มขึ้น ลดปัญหาหนี้สิน มีสุขภาพกายสุขภาพจิตดี ท้ายสุดจะนำไปสู่สังคมที่สงบและเป็นสุขและพึงตนเองได้

5.1.2 รูปแบบการผลิตข้าวที่สามารถนำไปสู่การพึ่งตนเองทางการผลิต

รูปแบบการผลิตข้าวของเกษตรกรในชุมชน เป็นการผลิตที่ผสมผสานกับพืชอาหารและการเลี้ยงสัตว์ ตามปัจจัยและเงื่อนไขของพื้นที่และข้อจำกัดด้านแรงงานของครอบครัว จากการเก็บรวบรวมข้อมูล พบว่า กลุ่มที่มีที่นามากจะมีรูปแบบที่ต่างจากกลุ่มที่มีที่นาน้อยเช่น เป้าหมายการผลิตทำเพื่อกินและจำหน่าย กลุ่มที่มีที่ทำกินน้อยจะมีเป้าหมายอยู่ที่การทำเพื่อเก็บไว้กิน ซึ่งส่งผลต่อวิธีการผลิตเช่นการหว่าน ในขณะที่กลุ่มที่มีที่ทำกินน้อยเลือกวิธีการปักดำและการใช้แรงงานในครอบครัวเป็นส่วนใหญ่ แต่ทุกกลุ่มที่ประสบปัญหาเหมือนกันคือ เรื่องต้นทุนการผลิตที่สูงขึ้น เช่น ค่าแรงงานโดยเฉลี่ยคิดเป็น ค่าไถตะ 200 บาท/ไร่ ค่าไถแปร+ค่าคราด+ค่าจ้างดำนา 950 บาท/ไร่ ค่าเก็บเกี่ยวคิดเป็น 700 บาท/ไร่ เฉลี่ยรวม 1,850 บาท/ไร่ ค่าปุ๋ยเคมีคิดเป็น นาค่า 1,350 บาท/ไร่ นาหว่าน 2,700 บาท/ไร่ และอื่นๆ ดังนั้นแนวทางการพึ่งตนเองทางการผลิตข้าวในระดับครอบครัวและชุมชนจึงเป็นการเริ่มต้นจากการลดต้นทุนการผลิตตามลำดับความสำคัญ ดังนี้ 1) ลดค่าใช้จ่ายเรื่องการจ้างแรงงาน มีการฟื้นฟูเอาแรงกันในระดับเครือข่าย ช่วยเหลือเกื้อกูลกันในระดับกลุ่ม และการกระจายแรงงานโดยการใช้พันธุ์ข้าวที่มีช่วงอายุที่แตกต่างกัน 2) การลดต้นทุนในเรื่องปุ๋ยเคมี เป็นการนำปุ๋ยคอกและวัตถุดิบที่หาได้ในชุมชนมาเพิ่มปริมาณปุ๋ย เช่น การทำปุ๋ยอินทรีย์ชีวภาพ นำหมักจุลินทรีย์ทั้งในระดับครอบครัวและระดับชุมชน 3) การใช้ประโยชน์ในพื้นที่นา มีการปลูกพืชผัก ผลไม้เพิ่มเติมในพื้นที่นาเพื่อสร้างระบบเกื้อกูลและพืชอาหารมากขึ้น แต่พื้นที่ส่วนใหญ่ยังคงต้องใช้เป็นพื้นที่ทำนา

วิธีการผลิตข้าวรูปแบบใหม่ของชุมชนบ้านหนองขามพัฒนา ที่ผสมผสานระหว่างวิธีการผลิตแบบเก่า โดยใช้พิธีกรรมและความเชื่อต่างๆ เป็นตัวยึดเหนี่ยวให้คนในชุมชนประพฤติกฎและปฏิบัติตามโอกาสและความเหมาะสม อย่างไรก็ตามที่นา นอกจากเป็นพื้นที่ที่ใช้ทำนาแล้ว ควรมีการจัดการพื้นที่หรือใช้พื้นที่ให้เกิดประโยชน์สูงสุด คือ มีการปลูกพืชผัก ผลไม้เพิ่มเติมในพื้นที่นา เพื่อสร้างระบบเกื้อกูลและพืชอาหารมากขึ้น แต่พื้นที่นาส่วนใหญ่ยังคงใช้เป็นที่ทำนา เป็นการเพิ่มพื้นที่แหล่งอาหาร และสามารถสร้างความมั่นคงทางอาหารในชุมชนได้อีกด้วย

5.1.3 กระบวนการเรียนรู้เกี่ยวกับวิธีการผลิตข้าวในชุมชน ที่นำไปสู่การพึ่งตนเองทางด้านการผลิตในระดับครอบครัวและชุมชน

1. กระบวนการวิจัยแบบมีส่วนร่วมเพื่อศึกษาและสร้างการเรียนรู้ของชุมชน

ผู้วิจัยใช้กระบวนการวิจัยแบบมีส่วนร่วมเพื่อศึกษาและสร้างการเรียนรู้ของชุมชน โดยใช้กระบวนการดังต่อไปนี้

1. กระบวนการค้นหาและพัฒนาโจทย์วิจัย
2. กระบวนการพัฒนาโครงการ
3. กระบวนการสร้างทีมและพัฒนาศักยภาพของทีม
4. กระบวนการศึกษาและเก็บรวบรวมข้อมูล
5. กระบวนการวิเคราะห์ข้อมูลและสรุปผล
6. กระบวนการวางแผนและการปฏิบัติการ

2. กระบวนการเรียนรู้ ที่นำไปสู่การปรับเปลี่ยนสู่การพึ่งตนเอง

กระบวนการเรียนรู้ ที่นำไปสู่การปรับเปลี่ยนสู่การพึ่งตนเอง มีกระบวนการ ดังนี้

- 1) การศึกษาข้อมูลของเกษตรกรเพื่อให้เห็นต้นทุนการผลิต แล้วนำข้อมูลมาวิเคราะห์ค่าใช้จ่ายในการลงทุนเพื่อให้เกษตรกรรับรู้สถานการณ์ปัญหาของตนเอง
- 2) กลุ่มผู้สนใจ ได้ทำกิจกรรมร่วมกัน เช่น การประชุม การแลกเปลี่ยนเทคนิค การศึกษาดูงาน ทำให้เกษตรกรมีข้อมูลเปรียบเทียบปัญหามาไปสู่การปรับเปลี่ยนและหาทางออกของตนเองได้
- 3) การปฏิบัติการทั้งในระดับครอบครัวและในระดับกลุ่ม เช่น การทำน้ำหมัก การทำปุ๋ยอินทรีย์และทดลองใช้ ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนทางประสบการณ์และเกิดความมั่นใจในเทคนิคที่ทดแทนปุ๋ยเคมี
- 4) กระบวนการติดตามและหนุนเสริมของกลุ่มที่มีการเยี่ยมแปลงนาทั้งในรูปแบบกลุ่มและรูปแบบที่ไม่เป็นทางการ ได้ช่วยกระตุ้นให้สมาชิกมีความมั่นใจต่อการปรับเปลี่ยนสู่การพึ่งตนเองได้

โดยกระบวนการต่างๆ ได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทัศนคติในการผลิตข้าว เกษตรกรค้นหาแนวทางเพื่อลดต้นทุนทางการผลิต ด้านการทำเกษตรเคมีหันมาทำการเกษตรแบบอินทรีย์ โดยมีกลุ่มต้นแบบจำนวน 10 คน ที่มีการเปลี่ยนทัศนคติ ใช้ที่นาตนเองเป็นแปลงสาธิต รวมทั้งหมด จำนวน 49 ไร่ เห็นผลแนวทางต่อการแก้ปัญหา และสามารถคิดวิเคราะห์เชื่อมโยงและ

นำไปสู่การตัดสินใจลงมือปฏิบัติต่อแนวทางการพึ่งตนเอง และมีการแลกเปลี่ยนช่วยเหลือเกื้อกูลกันเองในกลุ่มและมีรูปธรรมของการทำเกษตรอินทรีย์ที่ชัดเจนได้

5.2 อภิปรายผลการศึกษา

จากผลการวิจัยสามารถอภิปรายผลเชื่อมโยงกับแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง ซึ่งสามารถอภิปรายผลได้ดังนี้

1. วิธีการผลิตข้าวตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบัน

วิธีการผลิตข้าวในชุมชนบ้านหนองขามพัฒนา สามารถแบ่งออกเป็น 3 ยุค คือ 1) ยุคพึ่งพาตนเอง ช่วง พ.ศ.2490-2504 เป็นการพึ่งพิงปัจจัยการผลิตข้าวที่อาศัยทรัพยากรในชุมชนและปัจจัยการผลิตที่มีในชุมชน โดยใช้ภูมิปัญญาชาวบ้านและระบบความสัมพันธ์กันในครอบครัวและชุมชน 2) ยุคทำอยู่ทำกิน ช่วง พ.ศ.2505-2524 เป็นการซื้อปัจจัยการผลิตควบคู่ไปกับการใช้ภูมิปัญญาดั้งเดิม และ 3) ยุคซื้ออยู่ซื้อกินและทำขาย ช่วง พ.ศ.2525-ปัจจุบัน เป็นช่วงการผลิตที่ต้องลงทุนสูงและพึ่งพิงปัจจัยการผลิตจากภายนอก ตั้งแต่การผลิตจนถึงการขาย วิธีการผลิตข้าวตั้งแต่อดีตถึงปัจจุบันเปลี่ยนแปลงไปมาก ทั้งวิถีชีวิต และวิธีการผลิตข้าว จากวิธีการผลิตของชาวอีสานแบบดั้งเดิม จากระบบการผลิตที่ใช้ระบบความสัมพันธ์ในชุมชน ใช้ภูมิปัญญาเดิม มีแหล่งทรัพยากรที่อุดมสมบูรณ์ จากชุมชนที่พึ่งตนเองได้ทางด้านการผลิต เช่น เมล็ดพันธุ์ ปุ๋ย แรงงาน กลายเป็นต้องพึ่งพิงเทคโนโลยีและปัจจัยการผลิตจากภายนอก การเปลี่ยนแปลงต่างๆเกิดจากคนในชุมชนและภายนอกชุมชน ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งทางเศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และสิ่งแวดล้อม จนทำให้ในชุมชนเปลี่ยนแปลงไป จากผลการศึกษาวิจัยในครั้งนี้ ได้สอดคล้องกับผลงานวิจัยของบุญมา (2515) พบว่า การเปลี่ยนแปลงทางสังคมที่เกิดขึ้นชนบทไทยค่อย ๆ เปลี่ยนไป กล่าวคือ สังคมชนบทไทยเป็นสังคมเกษตรกรรม ซึ่งแต่เดิมระบบความสัมพันธ์ทั้งด้านการผลิต และในด้านครอบครัวมีความใกล้ชิด ช่วยเหลือซึ่งกันและกันให้ความสำคัญต่อหัวหน้าครอบครัว แต่ตัวอย่างเหล่านี้ได้เปลี่ยนแปลงไป โดยมีปัจจัยที่ช่วยทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลง ประการแรก คือ ปัจจัยทางด้านความเจริญทางเทคโนโลยีซึ่งได้แก่ เครื่องทุนแรงใช้แทนแรงงานคนและสัตว์ นอกจากนั้นระบบการช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เช่น ประเพณีลงแขก ก็ได้เปลี่ยนแปลงไปเป็นการจ้างแรงงานแทน ทำให้แนวความคิดเกี่ยวกับการทดแทนบุญคุณได้สำคัญลง ประการที่สอง คือ สถาบันครอบครัว ไม่สามารถสนองความต้องการของบุคคลในครอบครัวได้ ทำให้สมาชิกในครอบครัวต้องช่วยตนเอง ลักษณะความสัมพันธ์บางอย่างเปลี่ยนไป

2. รูปแบบการผลิตข้าวที่สามารถนำไปสู่การพึ่งตนเองทางการผลิต

ด้วยสาเหตุปัญหาและสภาพที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน เกษตรกรจะกลับมาพึ่งตนเองจะต้องหันกลับมามองปัญหาและหาสาเหตุปัญหาของตนเองให้ถ่องแท้ เพื่อวิเคราะห์และหาแนวทางในการแก้ไขปัญหานั้นในครอบครัวและชุมชนว่าจะสามารถเพิ่มขีดความสามารถในการผลิตให้กับเกษตรกรได้อย่างไร และรูปแบบการผลิตข้าวที่นำไปสู่การพึ่งตนเองทางการผลิตของชุมชนเป็นอย่างไร การพึ่งตนเองในด้านปัจจัยการผลิต เช่น พันธุ์ข้าว ปุ๋ย เครื่องมือต่างๆ เราก็สามารถผลิตเองได้โดยไม่พึ่งพาปัจจัยการผลิตจากภายนอก เช่น การคั้นหาวัสดุ อุปกรณ์ที่มีอยู่ในครอบครัวและชุมชน มาปรับปรุงประยุกต์ใช้ โดยอาศัยภูมิปัญญาดั้งเดิมผสมผสานกับองค์ความรู้ใหม่ๆ จากภายนอกที่ไม่ทำลายฐานทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชน ในขณะที่เดียวกันสามารถลดต้นทุนการผลิต มีเวลาเพิ่มขึ้น สมาชิกในครอบครัวมีเวลาให้แกกัน ระบบความสัมพันธ์ดีขึ้น ลดปัญหาหนี้สิน มีสุขภาพกายสุขภาพจิตดี ท้ายสุดจะนำไปสู่สังคมที่สงบและเป็นสุขและพึ่งตนเองได้ ซึ่งสอดคล้องกับ กาญจนากแก้วเทพ (2538) สรุปว่า ในหมู่บ้านที่ต้องเผชิญกับปัญหาเศรษฐกิจ ปัญหาธรรมชาติและสิ่งแวดล้อมจะมีกลุ่มชาวบ้านที่ก้าวออกมาเป็นแถวหน้ามีการพยายามหาวิธีการต่างๆ เพื่อแก้ไขปัญหของชุมชน พยายามระดมสรรพกำลังต่างๆ ไม่ว่าจะมาจากภายในท้องถิ่นของเขาเอง หรือแหล่งความรู้ที่มาจากภายนอกชุมชนเพื่อทำการแก้ไขปัญหของชุมชนโดยอาศัยแนวทางการพึ่งตนเอง

จากผลการศึกษาวิจัย พบว่าแนวทางหรือรูปแบบการผลิตข้าวที่สามารถนำไปสู่การพึ่งตนเอง จึงเป็นเรื่องการลดต้นทุนการผลิต ซึ่งจากการเก็บรวบรวมข้อมูลและวิเคราะห์ข้อมูล จึงต้องแก้ปัญหเรื่องต้นทุนการผลิตตามลำดับความสำคัญ ดังนี้

1) ลดค่าใช้จ่ายเรื่องจ้างแรงงาน มีการฟื้นฟูเอาแรงกันในระดับเครือญาติ ช่วยเหลือเกื้อกูลกันในระดับกลุ่ม และการกระจายแรงงาน โดยการใช้พันธุ์ข้าวที่มีช่วงอายุที่แตกต่างกัน และต้องเลือกพันธุ์ข้าวที่เหมาะสมกับสภาพพื้นที่ เช่น นาหลุ่ม นาดอน และนาทาม

2) การลดต้นทุนในเรื่องปุ๋ยเคมี เป็นการนำปุ๋ยคอกและวัตถุดิบที่หาได้ในชุมชนมาเพิ่มปริมาณปุ๋ย เช่น การทำปุ๋ยอินทรีย์ชีวภาพ น้ำหมักจุลินทรีย์ทั้งในระดับครอบครัวและระดับชุมชน

3) การใช้ประโยชน์ในพื้นที่นา มีการปลูกพืชผัก ผลไม้เพิ่มเติมในพื้นที่นาเพื่อสร้างระบบเกื้อกูลและพืชอาหารมากขึ้น แต่พื้นที่ส่วนใหญ่ยังคงต้องใช้เป็นพื้นที่ทำนา โดยแนวทางใหม่หรือรูปแบบการผลิตข้าวที่สามารถนำไปสู่การพึ่งตนเองที่ชุมชนค้นหาคำตอบได้นี้ ได้สอดคล้องกับเครือข่ายเกษตรกรทางเลือกภาคอีสาน (2549) พบว่า รูปแบบการเกษตรที่เหมาะสมกับภูมินิเวศน์เป็นรูปแบบการผลิตที่จะเอื้อต่อการผลิตที่จะนำไปสู่การพึ่งตนเองได้ จะต้องทำการผลิตที่อยู่บนฐานการผลิตที่ครอบครัวและชุมชนมีฐานทรัพยากรที่จะนำมาช่วยการผลิตอะไรได้บ้าง เช่น พันธุ์ข้าวพื้นบ้าน ปุ๋ยพื้นบ้าน (ขี้วัว ขี้ควาย) หรือซากพืชซากสัตว์ที่หาได้ง่าย 2) เรื่องการปรับปรุงดินที่จะ

พึ่งตนเองได้จะต้องคิดค้นหาวัสดุที่มีในพื้นที่มาเป็นซากอินทรีย์วัตถุเพื่อปรับโครงสร้างดิน เช่น พืชตระกูลถั่ว และเพิ่มธาตุอาหารด้วยมูลสัตว์ที่มีในพื้นที่และหาได้ด้วยกระบวนการที่ต่อเนื่องและเกื้อกูลกัน เช่น การทำนาที่มีการไถกลบตอพงและการปลูกถั่วหลังทำนาเสร็จ และทำน้ำหมักชีวภาพกับการเติมปุ๋ยอินทรีย์ 3) เรื่องแรงงาน แรงงานสัตว์จะช่วยให้ลดต้นทุนในการจ้างลงได้ และแรงงานคนที่มีอยู่จำกัดและทำให้สอดคล้องกับสภาพพื้นที่และภูมิอากาศตามฤดูกาล ควรมีการกำหนดพื้นที่การทำเกษตรและการใช้พันธุ์พืชที่มีอายุที่แตกต่างกันออกไป เช่น พันธุ์ข้าวที่มีอายุแตกต่างกันการกระจายแรงงานจะต่างกันด้วย

จากแนวความคิดเกี่ยวกับการพึ่งตนเอง การศึกษาวิจัยในครั้งนี้มีการนำผลการศึกษามาคิดวิเคราะห์เพื่อหารูปแบบการผลิตข้าวที่สามารถนำไปสู่การพึ่งตนเองทางด้านการผลิต ที่เหมาะสมกับครอบครัวและชุมชน สามารถนำไปปฏิบัติได้จริงภายใต้บริบททางสังคมที่เปลี่ยนไป ซึ่งสอดคล้องกับผลงานวิจัยของ กนกนาค และคณะ (2550) ได้ศึกษารูปแบบและกระบวนการจัดการชุมชนพึ่งตนเองบ้านม่วงไข่ พบว่า ปัจจัยที่ทำให้ชุมชนบ้านม่วงไข่พึ่งตนเองได้อยู่บนเงื่อนไข 3 ประการ คือ 1) ความมั่นคงเรื่องทรัพยากรและฐานการผลิต มีทุนโภคทรัพย์ที่ได้จากการถ่ายทอดมาจากบรรพบุรุษ 2) ความมั่นคงทางระบบความสัมพันธ์ทั้งระหว่างคนกับคน ความสัมพันธ์แบบเครือญาติกันทางสายเลือด และ 3) มีองค์ความรู้และภูมิปัญญาทั้งเรื่องการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา การเคารพธรรมชาติ การเคารพนับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และมีภูมิปัญญาในการประกอบอาชีพ

ข้อค้นพบ ในการวิจัยครั้งนี้ พบว่า ในชุมชนยังมีเกษตรกรอยู่ครอบครัวหนึ่ง สามารถพึ่งตนเองทางด้านการผลิตได้ ยังใช้ควายไถนาและยังใช้คราดไม้และไถที่ทำจากไม้ ใช้ปุ๋ยคอก ใช้แรงงานในครัวเรือน ไม่มีหนี้สิน คือ นายน้อย กอประจัญ อายุ 60 ปี มีนา 6 ไร่ เป็นนาดอน ท่านได้ทำนาและไถนาเป็นตั้งแต่ 9 ขวบ ท่านเล่าว่า “เฮ็ดกับพ่อแม่ พ่อแม่พาเฮ็ด (หมายถึง ทำตามพ่อแม่พ่อแม่มาทำ) ครอบครัวนี้เลี้ยงควายไว้ 3 ตัว เพื่อเอาไว้ไถนาและเก็บมูลไว้ใส่ (เป็นปุ๋ย) โดยซื้อปุ๋ยเคมีเพียง 2 กระสอบ เพราะข้าวมีไม่เพียงพอจึงต้องซื้อปุ๋ยเคมีเสริม ถ้ามีควายหลายตัวก็จะไม่ซื้อเลย ครอบครัวยังทำนาตามวิถีเดิม เพราะพ่อแม่บรรพบุรุษปลูกฝังและสั่งสอนไว้ว่า “อย่าทิมของเก่าขอให้จำประเพณีไว้” พ่อน้อย กล่าวว่า “เฮ็ดนำพ่อนำแม่ จี๋กะเป็นปุ๋ยเอาไว้ใส่ใส่ใส่ใส่ บ่อยากทิมประเพณีเก่าๆ ฮักวิถีชีวิตประเพณีแบบเก่า เอาควายไถกะได้กินคือกิน เป็นเพราะพ่อแม่บรรพบุรุษปลูกฝังมา อีกอย่างคือ ใจบ่ฮักเครื่องยนต์ ถึงมีเงินซื้อรถไถก็บ่ซื้อ เชื่อว่าเฮ็ดได้ สมัยแต่พ่อแม่กะบ่เห็นเพื่อนข้าง เพื่อนกะแล้ว” พ่อน้อยเสริมอีกว่า “คนอื่นเขาบอกว่าเฮ็ดหลายกะได้หลาย แต่เท่าที่พ่อดูแล้ว พ่อก็เห็นเขาทำเยอะแล้วก็ไม่พ่อยากไม่พอกิน” นี่เป็นแค่ส่วนหนึ่งของการสัมภาษณ์เท่านั้น ซึ่งจากการถอดจากประสบการณ์ของพ่อน้อย พบว่า การที่ครอบครัวจะสามารถพึ่งตนเอง

ได้นั้น จะต้องมีเชื่อในบรรพบุรุษและสิ่งดีงามที่ปลูกฝังมา หวงแหวนในที่ดิน รักษาและ
 ประเพณีความเชื่อ เช่น แสกนา แสกเกี่ยวข้าว พิธีปลงข้าว และเอ็นขวัญข้าว ทำตามภูมิปัญญาเดิม
 ทำตามวิถีเดิม ครอบครัวต้องช่วยเหลือกัน ครอบครัวนี้มีที่นาน้อย จึงใช้แรงงานในครอบครัวก็
 เพียงพอ เพราะมีแรงงานทั้งหมด 4 คน ลูกหลานไม่ได้ไปทำงานต่างจังหวัด จึงไม่ได้จ้างแรงงาน
 ใดเอง ดำนาเอง เกี่ยวข้าวเอง และตีข้าวเอง เสียค่าจ้างในการขนส่งผลผลิตขึ้นยุ้งเท่านั้น คือค่าน้ำมัน
 ร้อยกว่าบาทเพราะไม่มีรถเป็นของตนเอง อีกทั้งถ้าจะใช้วิธีการหาบข้าวเหมือนในอดีต ก็ไม่มีแรง
 หาบ บางอย่างจึงต้องปรับเปลี่ยนไปตามความเหมาะสม และกำลังความสามารถที่ครอบครัวจะทำ
 ได้ นอกจากนี้แล้ววิถีชีวิตก็อยู่แบบพอเพียง คือ ใช้รถจักรยาน ไม่ฟุ่มเฟือย ไม่เล่นการพนัน หาอยู่หา
 กิน หาปลา เก็บผักกิน ใช้ฟันใช้ถ่าน พื้นที่นาที่ปลูกพืชผักและผลไม้ เช่น ตะไคร้ ผักกาด มะกอก
 กล้วย มะม่วง สับปะรส มีอาชีพเสริมคือ การตัดผม ได้วันละ 20-40 บาท ไม่กู้เงิน จึงทำให้ไม่เป็น
 หนี้เป็นสินและพออยากพอกิน จึงใช้ชีวิตแบบเรียบง่ายได้ไม่ต้องดิ้นรนไปตามกระแสสังคมหรือ
 กระแสการทำเกษตรเพื่อการพาณิชย์เหมือนในปัจจุบัน

3. กระบวนการเรียนรู้เกี่ยวกับวิธีการผลิตข้าวในชุมชน ที่นำไปสู่การพึ่งตนเองทางการ ผลิตในระดับครอบครัวและชุมชน

จากการศึกษาวิจัย พบว่า กระบวนการเรียนรู้ ที่นำไปสู่การปรับเปลี่ยนสู่การพึ่งตนเอง มี
 กระบวนการ ดังนี้

- 1) การศึกษาข้อมูลของเกษตรกรเพื่อให้เห็นต้นทุนการผลิต แล้วนำข้อมูลมาวิเคราะห์
 ค่าใช้จ่ายในการลงทุนเพื่อให้เกษตรกรรับรู้สถานการณ์ปัญหาของตนเอง
- 2) กลุ่มผู้สนใจ ได้ทำกิจกรรมร่วมกัน เช่น การประชุม การแลกเปลี่ยนเทคนิค การศึกษาดู
งาน ทำให้เกษตรกรมีข้อมูลเปรียบเทียบปัญหานั้นนำไปสู่การปรับเปลี่ยนและหาทางออกของตนเองได้
- 3) การปฏิบัติการทั้งในระดับครอบครัวและในระดับกลุ่ม เช่น การทำน้ำหมัก การทำปุ๋ย
 อินทรีย์และทดลองใช้ ทำให้เกิดการแลกเปลี่ยนทางประสบการณ์และเกิดความมั่นใจในเทคนิคที่
 ทดแทนปุ๋ยเคมี
- 4) กระบวนการติดตามและหนุนเสริมของกลุ่มที่มีการเชื่อมแปลงนาทั้งในรูปแบบกลุ่มและ
 รูปแบบที่ไม่เป็นทางการ ได้ช่วยกระตุ้นให้สมาชิกมีความมั่นใจต่อการปรับเปลี่ยนสู่การพึ่งตนเอง
 ได้

โดยกระบวนการต่างๆ ได้ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทัศนคติในการผลิตข้าว เกษตรกร
 ค้นหาแนวทางเพื่อลดต้นทุนทางการผลิต ด้านการทำเกษตรเคมีหันมาทำการเกษตรแบบ
 อินทรีย์ โดยมีกลุ่มต้นแบบจำนวน 10 คน ที่มีการเปลี่ยนทัศนคติ ใช้ที่นาตนเองเป็นแปลงสาธิต รวม

ทั้งหมด จำนวน 49 ไร่ เห็นผลแนวทางต่อการแก้ปัญหา และสามารถคิดวิเคราะห์เชื่อมโยงและนำไปสู่การตัดสินใจลงมือปฏิบัติต่อแนวทางการพึ่งตนเอง และมีการแลกเปลี่ยนช่วยเหลือเกื้อกูลกันเองในกลุ่มและมีรูปธรรมของการทำเกษตรอินทรีย์ที่ชัดเจนได้ ซึ่งสอดคล้องกับ ทรงเดช และคณะ (2550) ได้ศึกษา “กระบวนการเปลี่ยนแปลงทัศนคติการทำเกษตร ไปสู่แนวทางการส่งเสริมการทำเกษตรอินทรีย์ในพื้นที่ตำบลหนองตอกเป็น อำเภอยางตลาด จังหวัดกาฬสินธุ์” พบว่ากลุ่มเป้าหมายจะเกิดกระบวนการเรียนรู้จนกระทั่งเปลี่ยนแปลงทัศนคติก็ต่อเมื่อได้รับรู้ข้อมูลข่าวสาร เนื้อหา ครอบคลุม หนักแน่นเพียงพอ ในเรื่องสภาพปัญหาของตนเอง ปัญหาของชุมชน การเปลี่ยนแปลงของชุมชน สังคม จากอดีตสู่ปัจจุบัน เห็นตัวอย่างการเปลี่ยนแปลงทัศนคติเห็นรูปธรรมของการทำเกษตรอินทรีย์ เห็นผลประโยชน์จากการแก้ปัญหาด้วยวิธีการดังกล่าว ความรู้ดังกล่าว จะทำให้กลุ่มเป้าหมาย สามารถคิดวิเคราะห์เชื่อมโยง จนมีความเข้าใจในสภาพปัญหาของตนเอง ปัญหาของผู้อื่น ชุมชน สังคม จนเกิดการเปลี่ยนแปลงทัศนคติ นำไปสู่การตัดสินใจลงมือปฏิบัติด้วยความเชื่อมั่นและศรัทธาในที่สุด และทำให้องค์การบริหารส่วนตำบลหนองตอกเป็นทราบถึงสถานการณ์ปัญหาในชุมชน ได้ความรู้และชุดประสบการณ์ ในการเปลี่ยนแปลงทัศนคติการทำเกษตรเคมี มาสู่การทำเกษตรอินทรีย์ และได้แนวทางการส่งเสริมเศรษฐกิจพอเพียงเพื่อการพึ่งตนเอง

ข้อค้นพบ ในการวิจัยครั้งนี้ พบว่า เงื่อนไขและปัจจัยที่จะทำให้เกษตรกรหันพึ่งตนเองทางด้านการผลิต นอกจาก 1) รับรู้สถานการณ์ปัญหา และหาแนวทางแก้ไขแล้วร่วมกัน เพื่อนำไปสู่การปรับเปลี่ยนแนวคิด ทัศนคติในวิธีการทำเกษตรจากอินทรีย์ไปเคมีไม่ใช่เรื่องง่าย 2) เกษตรกรต้องมีความเชื่อมั่นและศรัทธาในวิธีการนั้น 3) ต้องมีกลุ่มต้นแบบทำให้เห็นรูปธรรมของการเปลี่ยนแปลง เห็นผลของการเปลี่ยนแปลง เช่น การทำน้ำหมัก การรวมกลุ่มกันผลิตปุ๋ยอินทรีย์ชีวภาพอัดเม็ดในช่วงแรก เกษตรกรในชุมชนยัง ไม่มีความเชื่อมั่น ในสูตรปุ๋ยและการผลิตที่เปลี่ยนมาจากใช้ปุ๋ยเคมีเป็นปุ๋ยอินทรีย์ บางคนบอกว่า “ปุ๋ยที่ทางกลุ่มผลิตออกมาเม็ดสีเหมือนดิน ไม่น่าจะมีธาตุอะไร ไม่เหมือนปุ๋ยเคมีใช้แล้วเห็นผลทันใจ” กลุ่มก็ ไม่มีความท้อแท้ คิดว่าน่ากลับเอาไปทดลองใช้เองก็ได้ แต่เมื่อนำไปหว่านใส่ข้าวในช่วงตกกล้า ปรากฏว่าข้าวเจริญเติบโตดี เขียวงาม แต่เห็นผลช้ากว่าปุ๋ยยูเรียที่ใส่เพียง 3 วันก็เห็นผล “ใส่ปุ๋ยข้าวเขียวปึบ” แต่หลายท่านบอกว่าใส่ปุ๋ยอินทรีย์ที่ทางกลุ่มผลิตเห็นผลช้ากว่าแต่ข้าวเขียวนานกว่า เจริญเติบโตดีเหมือนกัน ทำให้เกษตรกรบางรายที่ ไม่เชื่อมั่น เปลี่ยนแนวความคิด มีการประชาสัมพันธ์บอกปากต่อปาก การสังเกตผลจากคนอื่น การทดลองใช้ อีกทั้งทางกลุ่มผลิตไม่มาก ทำตามกำลังและวัตถุดิบ และเวลา ขายกระสอบละ 350 บาท ซึ่งถูกกว่าปุ๋ยเคมีมาก ทำให้เกษตรกรสนใจและมีความต้องการสูง ไม่เพียงพอกับความ ต้องการ ผู้นำหรือสมาชิกภายในกลุ่มบางคนต้องเสียสละให้เกษตรกรในชุมชนเอาไปใช้ก่อน เป็น

ต้น 4) ผู้นำชุมชนหรือผู้นำกลุ่มถือเป็นบุคคลสำคัญที่มีส่วนช่วยให้กลุ่มหรือเกษตรกรเกิดการเรียนรู้และพัฒนา ซึ่งผู้นำจะเป็นผู้ที่กระตุ้นสมาชิกในกลุ่มทำให้กลุ่มสามารถดำเนินงานอย่างต่อเนื่อง การรวมกลุ่มของเกษตรกรจะทำให้การพึ่งตนเองมีความเข้มแข็งขึ้น แต่การดำเนินงานต้องโปร่งใส ไม่มีความขัดแย้ง ถ้อยทีถ้อยอาศัย และ 5) สมาชิกในกลุ่มหรือเกษตรกรในชุมชนก็เป็นอีกปัจจัยสำคัญที่ทำให้กลุ่มดำเนินงาน เพราะความร่วมมือร่วมใจของสมาชิก ความเข้าใจ และรับผิดชอบในหน้าที่รวมถึงการเอื้อเพื่อช่วยเหลือกัน เป็นส่วนสำคัญที่จำเป็นที่ทำให้กลุ่มสามารถดำเนินต่อไปได้ ชุมชนจึงจะสามารถพึ่งตนเองได้ ไม่ใช่เป็นเพียงการสร้างกลุ่มเทียมเพื่อของบประมาณในการสนับสนุนเท่านั้น

4. แนวคิดการมีส่วนร่วม (Concept of Participation)

จากการดำเนินงานวิจัยเรื่อง วิธีการผลิตข้าว เพื่อการพึ่งตนเองในระดับครอบครัวและชุมชนบ้านหนองขามพัฒนา ตำบลวังหลวง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ผู้วิจัยได้ศึกษาและลงพื้นที่เป้าหมาย ได้ทำการศึกษาวิจัยตามวัตถุประสงค์ โดยการประยุกต์ใช้วิธีวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ตามขั้นตอนและกระบวนการงานวิจัย คือ การค้นหาโจทย์วิจัยร่วมกัน การค้นหาทีมวิจัยร่วมกำหนดกิจกรรม วางแผนการปฏิบัติงานร่วมกัน ร่วมดำเนินการ ร่วมประเมินผลและสรุปบทเรียนเพื่อให้ชุมชนได้องค์ความรู้ เพื่อให้ชาวบ้านได้เกิดกระบวนการเรียนรู้ ร่วมหาวิธีแก้ไข ปัญหา และนำไปสู่การพึ่งตนเองได้ ซึ่งสอดคล้องกับ ทศพล (2538) ได้กล่าวถึง กระบวนการมีส่วนร่วมตามขั้นตอนการพัฒนา ซึ่งเป็นการวัดเชิงคุณภาพแบ่งออกเป็น 5 ขั้นตอนดังนี้

ขั้นตอนที่ 1 การมีส่วนร่วมในขั้นการริเริ่มการพัฒนา ซึ่งเป็นขั้นตอนที่ประชาชนเข้ามามีส่วนร่วมในการค้นหาปัญหา และสาเหตุของปัญหาภายในชุมชนตลอดจนมีส่วนร่วมในการกำหนดความต้องการของชุมชน และมีส่วนร่วมในการจัดลำดับความสำคัญของความต้องการด้วย

ขั้นตอนที่ 2 การมีส่วนร่วมในขั้นตอนการวางแผนการพัฒนา เป็นขั้นตอนที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการกำหนดนโยบายและวัตถุประสงค์ของโครงการ กำหนดวิธีการและแนวทางการดำเนินงานตลอดจนกำหนดทรัพยากร และแหล่งทรัพยากรที่จะใช้

ขั้นตอนที่ 3 การมีส่วนร่วมในขั้นการดำเนินการพัฒนา เป็นขั้นตอนที่ประชาชนมีส่วนร่วมในการสร้างประโยชน์ โดยการสนับสนุนทรัพยากร วัสดุอุปกรณ์ และแรงงาน หรือเข้าร่วมบริหารงาน ประสานงาน และการดำเนินการขอความช่วยเหลือจากภายนอก

ขั้นตอนที่ 4 การมีส่วนร่วมในขั้นการรับผลประโยชน์จากการพัฒนา เป็นขั้นตอนที่ประชาชนมีส่วนร่วม ในการรับผลประโยชน์ที่พึงได้รับจากการพัฒนา หรือยอมรับผลประโยชน์อันเกิดจากการพัฒนาทั้งด้านวัตถุและจิตใจ

ขั้นตอนที่ 5 การมีส่วนร่วมในขั้นประเมินผลการพัฒนา เป็นขั้นตอนที่ประชาชนเข้าร่วมประเมินว่า การพัฒนาที่ได้กระทำไปแล้วนั้นสำเร็จตามวัตถุประสงค์เพียงใด ซึ่งในการประเมินอาจปรากฏในรูปของการประเมินย่อย เป็นการประเมินผลการหน้าเป็นระยะ ๆ หรือกระทำในรูปของการประเมินผลรวม ซึ่งเป็นการประเมินผลสรุปรวบยอด

ดังนั้นการวิจัยครั้งนี้จึงมองเห็นว่า การที่จะทำให้เกษตรกรได้ย้อนกลับมาพึ่งตนเองทางด้านการผลิตข้าวได้นั้น การมีส่วนร่วมจึงมีความสำคัญต่อการปรับเปลี่ยนและการพึ่งตนเองใหม่ของเกษตรกร งานศึกษาครั้งนี้จึงนำเอารูปแบบการวิจัยแบบมีส่วนร่วม ใช้กระบวนการแบบมีส่วนร่วม โดยใช้แนวคิดและหลักการการวิจัยแบบ PAR และ CBR ผสมกับแนวคิดการมีส่วนร่วมของนักศึกษา มาเป็นเครื่องมือในการแก้ไขปัญหาของเกษตรกร

5. แนวคิดการแพร่กระจายนวัตกรรมและทฤษฎีการยอมรับ

กระบวนการเรียนรู้ ที่นำไปสู่การปรับเปลี่ยนสู่การพึ่งตนเอง พบว่า การที่จะทำให้เกษตรกรปรับเปลี่ยนวิธีคิดหรือมีกระบวนการยอมรับแนวความคิดใหม่ไปปฏิบัติตามนั้น เกิดขึ้นเป็นขั้นตอนในตัวบุคคล ตั้งแต่ขั้นแรกคือ ขั้นเริ่มรู้ไปสู่ความสนใจ – ไตร่ตรอง – ทดลองทำ และขั้นสุดท้ายคือ การยอมรับนำไปปฏิบัติ จะต้องผ่านขั้นตอนและกระบวนการต่างๆ ซึ่งสอดคล้องกับ Rogers and Shoemaker (1971) อ้างโดย บุญธรรม จิตอนันต์ (2536) ซึ่งว่า การที่บุคคลจะได้รับแนวความคิดใหม่ แล้วไปสิ้นสุดด้วยการตัดสินใจยอมรับไปปฏิบัติ จะต้องผ่านกระบวนการที่ประกอบไปด้วย 5 ขั้นตอนดังนี้

1) ขั้นตอนตระหนักรับรู้ (Awareness) เป็นขั้นตอนที่เกษตรกรได้รับรู้ว่า มีนวัตกรรมใดๆ เกิดขึ้น ขั้นตอนนี้เจ้าหน้าที่ส่งเสริมอาจจะใช้วิธีแจ้งข่าวสารให้ทราบอย่างเปิดเผย หรือให้เกษตรกรเกิดการรับรู้เองก็ได้ นับเป็นการรับรู้ครั้งแรกของเกษตรกร

2) ขั้นสนใจ (Interest) เป็นขั้นตอนที่เกิดขึ้นตามหลังขั้นตอนที่ 1 อย่างกระชั้นชิดเนื่องจากเป็นผลของขั้นตอนแรก กล่าวคือเกิดความสนใจใคร่รู้เกี่ยวกับสิ่งใหม่ๆ นั้นเพิ่มขึ้น ในขั้นตอนนี้เจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรจึงมีบทบาทอย่างมากในการให้ข้อมูลรายละเอียด และชักจูงให้เกษตรกรตัดสินใจยอมรับในเวลาเดียวกัน ทักษะที่มีต่ออนวัตกรรมการกำลังเกิดขึ้น

3) ขั้นประเมิน (Evaluation) เป็นขั้นตอนที่เกษตรกรนำข้อมูลรายละเอียดเกี่ยวกับนวัตกรรมมาพิจารณาอย่างถี่ถ้วน ทั้งข้อดี ข้อเสีย ค่าใช้จ่าย ผลตอบแทน ตลอดจนความเป็นไปได้ที่จะยอมรับสิ่งใหม่นั้น อันจะนำไปสู่การตัดสินใจในที่สุดว่าจะยอมรับหรือไม่ยอมรับ

4) ขั้นทดลอง (Trial) เป็นขั้นตอนที่เกิดขึ้นหลังจากการตัดสินใจของเกษตรกรว่าจะยอมรับนวัตกรรม เกษตรกรจะเริ่มทดลองนำนวัตกรรมนั้นมาปฏิบัติตามคำแนะนำ กล่าวอีกนัยหนึ่งว่า

เกษตรกรได้เข้าไปมีส่วนร่วมในการปฏิบัติ ซึ่งจะนำไปสู่ขั้นตอนสุดท้ายคือการยอมรับหรือไม่ก็ ปฏิเสธนวัตกรรม

5) **ขั้นยอมรับ (Adoption)** เป็นขั้นตอนที่เกษตรกรตัดสินใจขั้นสุดท้ายยอมรับนวัตกรรมไปปฏิบัติจริง

ในงานส่งเสริมการเกษตร มักพบเสมอว่า การยอมรับหรือไม่ยอมรับอาจเกิดขึ้นได้ทุกขั้นตอน เช่น บุคคลเป้าหมายอาจรับรู้แต่ไม่สนใจหาข่าวสารเพิ่มเติม หรืออาจจะรับรู้และหาข่าวสารเพิ่มเติม แต่ปฏิเสธการนำไปปฏิบัติ หรืออาจนำไปปฏิบัติในครั้งแรก แต่ไม่ยอมรับในการปฏิบัติต่อไปก็ได้ การยอมรับของบุคคลเป้าหมายอาจไม่ผ่านขั้นตอนทุกกระบวนการก็ได้ ถ้าบุคคลเป้าหมายมีการตัดสินใจที่รวดเร็ว

การแบ่งประเภทบุคคลเป้าหมายหรือเกษตรกรตามลักษณะและอัตราการยอมรับนี้ นับว่าเป็นประโยชน์ต่องานส่งเสริมการเกษตรเป็นอย่างมาก เช่น การแบ่งระดับของเกษตรกร ได้แก่ กลุ่มหัวไวใจสู้หรือกลุ่มผู้นำการเปลี่ยนแปลง กลุ่มขอคู่มือทำหรือพวกที่ยอมรับเร็ว และกลุ่มเบี่ยงต่าลังเลหรือพวกยอมรับในระดับปานกลาง เพราะเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรจะรู้ว่าบุคคลประเภทใดควรใช้วิธีการส่งเสริมแบบใด และใช้ระยะเวลาประมาณเท่าใด จึงจะทำให้เกษตรกรยอมรับได้

ข้อค้นพบ ในการวิจัยครั้งนี้ พบว่า ทีมวิจัยได้เข้ามามีบทบาทสำคัญในการเผยแพร่และถ่ายทอดองค์ความรู้ให้แก่เกษตรกรในชุมชน เห็นได้จากการเป็นวิทยากร เป็นอาสาสมัครทดลองสาธิต มีการแลกเปลี่ยนเทคนิคการทำงานกันภายในกลุ่ม จนเกิดการปรับเปลี่ยนแนวคิดและนำไปปฏิบัติจริง เนื่องจากผ่านกระบวนการเรียนรู้จากงานวิจัยตั้งแต่เริ่มต้นจนถึงสิ้นสุดงานวิจัย ได้เข้ามามีส่วนร่วมในทุกกระบวนการ ดังนั้นทีมวิจัยจึงเปรียบเสมือนเป็นเจ้าหน้าที่ส่งเสริมการเกษตรที่เป็นกลุ่มคนที่ให้ความรู้และเป็นผู้นำการเปลี่ยนแปลงให้แก่บุคคลทั่วไป โดยไม่ต้องรอการช่วยเหลือจากเจ้าหน้าที่ส่งเสริมเพียงอย่างเดียว สามารถปรับปรุงสภาพความเป็นอยู่ให้ดีขึ้น ทั้งด้านเศรษฐกิจและสังคม

5.3 ข้อเสนอแนะจากผลการวิจัย แบ่งออกเป็น

5.3.1 กระบวนการวิจัย

1) ในการดำเนินโครงการวิจัย หัวหน้าโครงการวิจัยควรสร้างความร่วมมือโดยใช้หลักการมีส่วนร่วม คือ ร่วมคิด ร่วมวางแผน ร่วมตัดสินใจ ร่วมดำเนินการวิจัย ร่วมประเมินผลและร่วมรับผลประโยชน์ เพื่อให้เกิดประโยชน์สูงสุด

2) กรณีที่ผู้วิจัยเป็นคนนอกพื้นที่ ก่อนที่จะพัฒนาโครงการ ควรที่จะมีการศึกษาชุมชนสร้างความคุ้นเคยกับชุมชน เพื่อรับรู้สถานการณ์และทราบปัญหาเบื้องต้น ก่อนที่จะพัฒนาโจทย์

ร่วมกับชาวบ้าน เพื่อจะได้นำไปสู่การกำหนดโจทย์และวัตถุประสงค์ที่ตรงกับความต้องการของผู้ศึกษาและชาวบ้าน

3) กรณีที่ผู้วิจัยไม่เคยศึกษาเกี่ยวกับการวิจัยเชิงคุณภาพ และการวิจัยเพื่อท้องถิ่น ควรเรียนรู้และพัฒนาศักยภาพเกี่ยวกับการจัดกระบวนการวิจัยไว้บ้าง เช่น การเป็นผู้นำกระบวนการ การจับประเด็น การสร้างบรรยากาศในที่ประชุม เพื่อเป็นประโยชน์ในการเก็บและรวบรวมข้อมูลและการทำงานวิจัยกับชาวบ้าน

4) ต้องมีนักพัฒนา นักวิชาการ พี่เลี้ยงหรือบุคคลที่คอยเป็นที่ปรึกษาให้คำแนะนำ ตั้งคำถาม กระตุ้นให้คิด ให้กำลังใจกับคณะทำงานอย่างใกล้ชิด และเป็นคนกลางในการเชื่อมประสานให้ชุมชนเข้ามามีส่วนร่วมในการแก้ไขปัญหา

5) ก่อนการจัดเวทีหรือจัดกิจกรรมทุกครั้ง คณะทำงานทีมวิจัยควรมีการประชุมเตรียมงาน เพื่อแบ่งบทบาทหน้าที่ให้ชัดเจนในแต่ละกิจกรรม การดำเนินงานจะได้ไม่สะดุด ทำให้ทีมพัฒนาศักยภาพของผู้วิจัยและทีมวิจัยด้วย

6) ควรมีการประชุมความร่วมมือนอกหน่วยงานเช่น อบต. หรือ นักวิชาการเกษตร และทำความเข้าใจร่วมกับทีมวิจัยให้มีความเข้าใจตรงกันเพื่อง่ายต่อการดำเนินงานและการกำหนดทิศทางการทำงาน เพื่อให้สามารถแก้ปัญหาให้กับเกษตรกรในพื้นที่ได้ตรงจุด และผลึกเป็นนโยบายในการส่งเสริมต่อไป

5.3.1 เนื้อหาหรือองค์ความรู้

1) ควรมีการถ่ายทอดองค์ความรู้ ภูมิปัญญา ความคิด และแนวทางปฏิบัติที่ผสมผสานระหว่างวิธีการผลิตแบบเก่า โดยใช้พิธีกรรม/ความเชื่อ ระบบความสัมพันธ์ของคนในชุมชนเป็นตัวยึดเกี่ยว ชุมชนจึงจะพึ่งตนเองได้

2) การพึ่งตนเอง หมายถึง การที่ไม่พึ่งพิงภายนอกเลย แต่เป็นการลดการซื้อปัจจัยการผลิตจากภายนอก หันมาใช้สิ่งที่มีอยู่ในครอบครัวและในชุมชน ผลิตเองใช้เอง เป็นการปรับประยุกต์ใช้เทคโนโลยีผสมผสานกับการวิธีปฏิบัติแบบเดิม และให้ความสำคัญกับระบบความสัมพันธ์ระหว่างเครือญาติและคนในชุมชนมากขึ้น

5.4 ปัญหาและอุปสรรคในการทำวิจัย

1) ทีมวิจัยร่วมส่วนใหญ่เป็นผู้นำทางสังคม มีตำแหน่งหน้าที่และมีบทบาทในชุมชน จึงค่อนข้างที่จะติดภารกิจงานต่างๆ จึงทุ่มเทและให้เวลากับงานวิจัยได้ไม่เต็มที่ เช่น ไม่สามารถเข้าประชุมได้ เป็นต้น

2) การลงพื้นที่ในช่วงเดือนมิถุนายนถึงกรกฎาคม และเดือนพฤศจิกายน เป็นช่วงของการผลิตข้าว คือ ไถนา ดำนา และเกี่ยวข้าว ทำให้ชาวบ้านและทีมวิจัยไม่สะดวกในการทำกิจกรรมต่างๆ ทำให้กิจกรรมที่วางไว้ขาดความต่อเนื่อง เกิดความล่าช้า และไม่ประสบผลสำเร็จตามที่วางไว้

3) ข้อจำกัดของโครงการวิจัยภายใต้ระยะเวลา 1 ปี ทำให้ไม่สามารถติดตามและประเมินผลของการปฏิบัติการจนถึงสิ้นสุด การทดลองเรื่องข้าวจำเป็นต้องอาศัยระยะเวลาในการติดตามและประเมิน ดังนั้นจึงทำให้เห็นผลการปฏิบัติการทดลองในเบื้องต้นเท่านั้น

5.5 ข้อเสนอแนะต่อการวิจัยครั้งต่อไป

1) การกำหนดประเด็นการศึกษา และการปฏิบัติการ กรณีที่เกี่ยวกับ วิธีการผลิตข้าว จะต้องกำหนดแผนดำเนินงานให้สอดคล้องกับช่วงฤดูกาลผลิตของพื้นที่และเกษตรกร

2) การกำหนดแผนปฏิบัติการในช่วงสุดท้ายของการศึกษา ควรมีกิจกรรมหรือแผนงานให้กลุ่มสามารถนำผลการศึกษาหรือการปฏิบัติการอย่างต่อเนื่อง หลังจากสิ้นสุดงานวิจัย

3) ควรมีการศึกษาเกี่ยวกับการติดตามและประเมินผลทดสอบประสิทธิภาพของการใช้ปุ๋ยอินทรีย์ในการผลิตข้าวของชุมชนว่าเป็นอย่างไร

4) ควรมีการศึกษาเกี่ยวกับแนวทางการเพิ่มศักยภาพและความร่วมมือของกลุ่มเกษตรกรผู้ผลิตปุ๋ยอินทรีย์ และกลุ่มอื่นๆด้วย เพราะจากประสบการณ์ที่ผ่านมาในตำบลเคยมีการรวมกลุ่มเกษตรกร แต่กลุ่มก็ต้องล้มเลิกและมีปัญหาเพราะกลุ่มไม่เข้มแข็ง

ลิขสิทธิ์มหาวิทยาลัยเชียงใหม่

Copyright© by Chiang Mai University

All rights reserved